

Najstarija vjera i njezino podrijetlo

Osvrt na djelo: »Der Ursprung der Gottesidee, von Wilhelm Schmidt«. Svezak VI,; *Endsynthese der Religion der Urvölker Amerikas, Asiens, Australiens, Afrikas.* (Aschendorff, Münster i. W. Vel. okt. LIV + 600 str. + 6 karata u bojama).

SVI čitatelji »Života«, koji su pratili moje članke o monumentalnom djelu »Der Ursprung der Gottesidee«, što ga je napisao slavni štajlovac otac Vilim Schmidt, jamačno će se veseliti sa mnom, što je napokon izišao šesti svezak. U ovom svesku daje nam o. Schmidt konačnu sintezu s odgovorom na dva najvažnija i prva pitanja: »Koja je bila najstarija zajednička vjera?« i »Koje je bilo podrijetlo ove najstarije zajedničke vjere?« Ovaj smo odgovor tako željno očekivali. Zato ćemo s najvećom pažnjom pratiti izvode slavnoga učenjaka.

Koja je bila najstarija zajednička vjera? — Priprava na odgovor.

Mogao bi tko god sumnjati, da li je uopće moguće odgovoriti na ovo pitanje. Otac Schmidt priznaje, da je zadaća vanredno teška (str. 3—5). On kaže: »Sve ove religije kao cjelina obuhvaćaju dakle najveće daljine u prostoru; i baš odatle dolaze najjače poteškoće, kad hoćemo da ustanovimo njihove međusobne historijske odnose. Već iz toga, što su ove najstarije kulture prevalile tolike daljine, ili što su bile onamo polagano potisnute pod pritiskom mlađih kultura, slijede ovdje i najdulji razmaci u vremenu, koje je moralo onda proći. A time su dane i hiljade mogućnosti, koje su mogle nastupiti i imati dosta vremena, da temeljito promijene lice i bit ovih religija. S ovim golemim daljinama združene su nužno i najjače klimatske i prirodno-geografske razlike prebivališta onih naroda. One su morale temeljito promijeniti prvotnu kulturu, jer su se morali prilagoditi novim prilikama. A time morao je potamniti i oslabiti historijski vez s početnim kulturama... Ako sada hoćemo da nastavimo odnose među njima, to znači, da treba graditi mostove preko tako nedoglednih daljina, te bismo mogli izgubiti svako pouzdanje i uopće niti ne započimati takva djela...«

Sve ove poteškoće potiču pisca samo na to, da stvori zaključak, kako će se to savjesnije služiti svim onim znanstvenim metodama, koje će mu pomoći, da postigne sigurne rezultate. Kul-

turno-historijska metoda dat će potrebna sredstva, da uzmogne ustanoviti odnose između pojedinih najstarijih naroda u prostoru i u vremenu. Prvo pitanje riješit će pomoću »kvalitativnoga ili formalnoga kriterija« i »kvantitativnoga kriterija«. T. j. promatrat će ona svojstva, koja su osobito karakteristična za razne vjere, a ujedno i mnoštvo ili kvantitet takvih svojstava. Na temelju ovoga kriterija prosudit će, da li su ove vjere mogle postati neovisno jedna o drugoj, ili da li su se razvile iz nekadašnje zajedničke vjere. Koja li je vjera starija, prosudit će na temelju »kriterija općenite visine kulture«, pošto je već na drugi način dokazao, da su dotične kulture najstarije. Kod toga služit će na osobiti način onaj princip, koji je postavio otac Pinard te ga nazvao »kriterij nužnih pretpostavki«. Tako otac Schmidt tumači metodička sredstva, kojima će se služiti, da postigne svoju svrhu (str. 5—9).

Na temelju ove metode traži o. Schmidt najprije zajedničku vjeru pojedinih grupa najstarijih naroda. Na prvom mjestu ispituje kulturni krug najstarijih arktičkih i sjeveroameričkih naroda, t. j. onih naroda, koji stanuju u sjevernoj Aziji, u sjevernoj Americi i na otocima polarnoga mora. U četiri poglavlja raspravlja najprije o općenitim etnološkim odnosima onih naroda, koji pripadaju arktično-sjeverno-američkom kulturnom krugu; onda o mitima, u kojima ovi narodi pripovijedaju, kako je postala zemlja; kako je postao čovjek; kako zamisljaju Najviše Biće i kako Ga štiju; što misle o duši i posmrtnom životu; o bolesti i smrti, i kako sahranjuju mrtvace (str. 21—82). U petom poglavlju (str. 83—101) izvodi rezultat. Dolazi do uvjerenja, da su sigurno postojali historijski odnosi između religija arktičnih i sjeverno-američkih prakultura. On kaže u kratkom pregledu (str. 90—91): »Ako se sada kratko osvrnemo na one slučajeve historijskih odnosa, koje smo dokazali, možemo nabrojiti 24 sigurna slučaja. Prema tome moramo priznati, da je i na temelju kvantitativnoga kriterija dokazano, da su doista postojali historijski odnosi između religija arktične i sjeverno-američke prakulture. Kod toga raste snaga našega dokaza, jer su neki pojedini kvalitativni kriteriji po svojoj naravi sastavljeni, i prema tome djeluju kao kvantitativni kriteriji. Osim toga cjelina pojedinih slučajeva tako zadire u sve važne dijelove religije — Najviše Biće, zastupnik zla, druga viša bića, kult, vjera u posmrtni život — da tako dobivamo nov veliki kvantitativni kriterij, koji ima svoju posebnu dokaznu vrijednost.«

U drugom odsjeku (str. 103—166) ispituje odnos između religije Indijanaca Ognjene Zemlje i vjere arktičko-sjeverno-američkoga kulturnoga kruga. U šest poglavlja prikazuje najprije

općeniti uvod u proučavanje odnosa između religija ovih među sobom tako udaljenih religija i kultura. Onda mišljenje ovih Indijanaca o Najvišem Biću, o prvom čovjeku, o inicijaciji omladine i o slavama odraslih muških, o njihovim liječnicima, o njihovom oplakivanju onih, koji su umrli, o njihovoj vjeri u prekogrobni život. Napokon u sedmom poglavlju (str. 148—166) iznosi rezultat svoga poredivanja vjere Ognjene Zemlje s arktičko-sjeverno-američkim vjerama. Očito je, da vjere Ognjene Zemlje imaju odnose sa cjelinom sjevernoga kulturnoga kruga, a ne samo s nekom pojedinom vjerom. Razlike, koje postoje, mogle su se razviti tijekom dugoga putovanja ili u Ognjenoj Zemlji samoj.

Treći odsjek (str. 167—207) stvara prvu veliku sintezu, preteču one posljednje najveće, koja će obuhvaćati nastarije narode čitavoga svijeta. U trećem se odsjeku sinteza proteže samo na narode, o kojima se raspravljalo u prvom i drugom odsjeku, t. j. o narodima arktično-sjeverno-američkoga i kulturnoga kruga Ognjene Zemlje. Svakako je već zadaća ove sinteze golema i smiona: historijskim vezom povezati narode, koji su sada tako velikim daljinama među sobom rastavljeni. Ali pomoću onih metodčkih principa, koje već poznamo, o. Schmidt rješava sve poteškoće te nam tako prikazuje onu zajedničku religiju, iz koje su se razvile religije spomenutih naroda. Tako može odsele govoriti o jednom velikom kulturnom krugu arktično-američkom. Stara je zajednička religija očito bila monoteizam, i to izrazit, bez primjese naturizma, animizma, manizma i magizma. Svoje Najviše Biće štivali su molitvom, žrtvom, svečanim ceremonijama. Vjerovali su i u posmrtni život i u nagradu i kaznu za obdržavanje ili kršenje zapovijedi Najvišega Bića.

U četvrtom odsjeku (str. 209—308) opet nailazimo na smionu sintezu. Schmidt poređuje pigmejsku ili centralnu prakulturu s arktično-američkim najstarijim narodima. Ali najprije mora dokazati, da uopće postoji jedna pigmejska prakultura. Zato ispituje i dokazuje u prvom poglavlju (str. 211—224) historijsku povezanost religija azijskih i afričkih Pigmejaca te određuje (str. 222—224) sadržaj stare zajedničke vjere pigmejskih naroda. Bila je pravi monoteizam. U slijedećih pet poglavlja poređuje pojedine dijelove pigmejske vjere s odnosnim dijelovima arktično-američkih religija. Napokon u sedmom poglavlju (str. 286—308) prikazuje nam sintetički pregled one stare zajedničke religije, koja je postojala, dok se ovi narodi nijesu još bili razišli iz svoje pradomovine u tolike među sobom posve oprečne daljine: jedni prema sjeveru, a odanle prema Ognjenoj Zemlji na krajnjem jugu, a drugi prema ekvatoru. Svi su ovi narodi u svojoj pradomovini vjerovali u jednoga pravoga Boga i štivali ga moli-

tvom i žrtvom i svečanim ceremonijama. Njega su priznavali i kao svoga vrhovnoga zakonodavca i apsolutnoga gospodara, temelj i čuvara moralnoga reda, suca, koji određuje sudbinu i prekogrobnoga života.

Peti odsjek (str. 309—367) poređuje jugoistočnu australsku prakulturu s pigmejskom i arktično-američkim prakulturama. Ispituje starost jugoistočno-australske prakulture, stepen naturizma i animizma, manizma i magizma, s kojim je ova kultura pomiješana, njihovu vjeru u Boga jedinoga, stvoritelja i svijeta i čovjeka, temelj i čuvara moralnoga reda, štovanje, koje iskazuje Bogu molitvom, žrtvom i svečanim ceremonijama, osobito inicijacijom omladine. Napokon izvodi dokaze, da zaista i ova tolikom udaljenošću od ostalih prakultura odijeljena prakultura ima očitih historijskih odnosa prema njima.

Šesti je odsjek (str. 369—503) posljednji ovoga sveska i čitavog djela. Iza njega slijede samo još nekoji dodaci o nekim novim studijama; ali oni glede općenitoga rezultata ništa ne mijenjaju. Tako smo dakle prispjeli cilju, za kojim smo čeznuli sve od početka golemoga djela. Sada ćemo dobiti odgovor na ona dva pitanja, koja nas najviše zanimaju: Koja je bila prva ili najstarija vjera ljudskoga roda? I odakle su ovi najstariji narodi imali svoju vjeru? Otac Schmidt najprije prikazuje svoju posljednju genijalnu sintezu, u koliko se odnosi na prvo pitanje. Ovomu odgovoru on poklanja osam poglavlja (str. 369-467), a u devetom daje konačni odgovor na drugo pitanje. Slušajmo dakle,

koja je bila prva zajednička vjera ljudskoga roda?

Na temelju svih dosadašnjih analitičkih i sintetičkih istraživanja dolazimo do uvjerenja, da je ova najstarija vjera bila posve slobodna od lažnih ili protivuvjerskih elemenata, koji se naime mnogoputa smatraju temeljem ili jezgrom religije. A to su naturizam, animizam, manizam i magizam. Nije istina, da su najstariji narodi obožavali prirodu, duše pokojnih, tajne čarobne sile. Tako su zamišljali prareligiju ljudskoga roda razni apriorni sistemi, o kojima je o. Schmidt opišrno raspravljao u prvom svesku. Historijska istina kaže posve protivno: animizam, naturizam, manizam i magizam plod su kasnijega razvitka, kad je već započela dekadencija. Na početku nije bilo tako. Prva je religija bila slobodna od onih pseudo-religijskih elemenata. Schmidt kaže (str. 379—380): »S potpunom sigurnošću možemo ustvrditi, da najstarija zajednička vjera ljudskoga roda nije poznavala personifikacije naravi; ova se

ne nalazi ni u jednoj između najstarijih grupa pojedinih prakultura. U koliko slične personifikacije nalazimo, one sve dolaze iz mladih primernih kultura, koji nipošto ne idu u one prakulture.« Što se tiče animizma, veli (str. 382): »Pravoga, istinitoga animizma, koji se sastoji u tom, da neki duh prebiva u nekom naravnom biću, a da ipak ovo nije njegovo tijelo, našli smo u prakulturama samo gdje gdje, a i tada dolazio je samo iz primernih kultura. Prema tome možemo sa sigurnošću ustvrditi, da nije pripadao praskulturi, osobito u religioznom pogledu... u svim starijim slučajevima radi se uvijek samo o nekim neodređenim personifikacijama, a nikada o pravim animističkim duhovima...« Isto vrijedi za manizam (str. 383): »Kult pokojnika, naročito preta i rođaka, u tom smislu, da bi ih bili osobito štovali ili u njih tražili pomoć u svojim potrebama, nalazi se samo kod nekih vrlo rijetkih plemena prakulture, pa i tamo slabo dokazan. Zato možemo sa sigurnošću kazati, da takav kult nije postojao u staroj zajedničkoj religiji. Još manje može biti govora o tom, da su tada pokojnima prikazivali žrtve ili uopće znatnije čine kulta.« Što se napokon tiče magizma ili čarobnjaštva, istraživanja pokazuju (str. 385—7): »Posve je isključeno, da bi tada bio mogao čar ili čarobnik išta protiv Najvišega Bića. Takva bi pomisao bila psihološki posve neshvatljiva za tadašnje ljude. Osobito bilo je tada Najviše Biće neograničeni gospodar zdravlja i bolesti, života i smrti svakoga čovjeka. Niti je ovo Najviše Biće sudjelovalo kod ikakve čarolije, najmanje kod crne štetne čarolije. Nijedan čarobnjak ove vrste nije dobio svoje moći od Najvišeg Bića... To dakako nije isključilo, da ne bi pojedini ljudi nastojali, kako bi na tamni čarobni način bez Boga ili čak protiv Njega upoznali i svladali prirodu. Ali većina je ovakvo nastojanje uvijek osuđivala i zabacivala.«

S pravom zaključuje o. Schmidt (str. 387—8), da su morali oni ljudi, koji su bili slobodni od takovih pseudoreligioznih elemenata, gojiti svoju pravu religiju s neslomljenom slobodom i potpunom snagom.

A sada pristupimo glavnim točkama one najstarije vjere, da vidimo, što su vjerovali o Najvišem Biću.

1. Najviše je Biće samo jedno (str. 389—392): »Nakon svega onoga, što smo prije ustanovili za egzistenciju monoteizma u religijama svih starijih prakultura, ne možemo ni jedan čas posumnjati, da je u zajedničkoj religiji najstarijega ljudskoga roda, koja je bila ispred svih, religiozno vjerovanje, slušanje i štovanje bilo posve upravljeno na jedinu veliku, silnu pojavu Najvišega Bića. To jasno slijedi iz činjenice, da tada još nijesu postojali oni razlozi, koji su u nekim prakulturama donekle pomutili ili oslabili vjeru u jedinstvo Najvišega Bića... Zastupnik zla zapravo ne ugrožava jedinstva pojma o Bogu, kao da bi time bio uveden dualizam u božanstvu. Ovaj je zastupnik zla svagdje tako

prikazan, da i načelno i zbiljski napokon ipak ostaje inferioran prema Najvišem Biću... Ali iz toga nipošto ne slijedi, da je ova vjera u jedinoga Boga bila nešto siromašno. Pojava Najvišega Bića, koja potpuno vlada religijom, sadržaje u sebi bogatstvo i puninu svojstava i sila. Sve se ove protežu, kaošto i čitava pojava, u svijetlu neizmjenosti tako, te mogu bogato zadovoljiti sve potrebe i pojedinih ljudskih bića i zajednica. One jamče i za harmoniju svih, jer su združene u živom jedinstvu svesilne ličnosti, koja ne dopušta nikakva niti nutarnjega niti vanjskoga sukoba.«

2. Imena Najviših Bića (str. 392—4) od najvećega su značenja, jer »izrazuju neku stranu njihove bogate biti. Bogatstvo imena, koja nalazimo često puta već kod jednoga teistoga prarodada, a još više kod cjeline svih najstarijih naroda. dokazuje ujedno i bogatstvo njihove biti... Za našu svrhu dolaze u obzir ovdje samo ona imena, koja imaju veću raširenost, jer nam samo ova daje jamstvo, da su ona imena postojala već u tadašnjoj zajedničkoj religiji. Ime »Otac« mora dakle da je ono ime, kojim su u prvom redu ljudi u svojoj staroj zajedničkoj religiji nazivali Najviše Biće, jer se nalazi u svim većim skupinama prakulture... Svakako je ova činjenica od najvećega značenja, što je najstariji ljudski rod Najviše Biće upravo ovim imenom nazivao, a osobito ga tako nagovarao, jer je ovo ime najčasnije i najintimnije tadašnjega ljudskog roda. Već je zemaljski otac tamo najviši auktoritet, jedini, koji je u onom društvu imao vlast zapovijedati i u kojem je bila koncentrirana sva briga oko obitelji... Mnogo rjeđe, pa ipak najčešće iza imena »Otac«, nalazimo ime »Stvoritelj«, »Stvorac«. Budući da je raširen gotovo kod svih grupa... to je veoma vjerojatno, da se i ovo ime pridijevalo Najvišem Biću već u staroj zajedničkoj religiji. Na istoj se liniji nalaze imena »Posjednik«... »Gospodar života«, »Posjednik životne hrane«, »Gospodar smrti«, »Davalac hrane«, »Davalac«... donekle i naziv »Gospodin«, jer je Najviše Biće bilo posjednik i gospodar čitavoga stvorenja prema tadašnjim pojmovima o vlasništvu...«.

3. Duhovnost Najvišega Bića (str. 394—5) bila je svima posve nesumnjiva. »Svi su bili uvjereni, da nije vidljivo i da se uopće ne može sjetilima spoznati... Zato nijesu nikada pravili slike Najvišega Bića, njegov je kult uvijek bez slike... Budući da su svi uvjereni, da Najviše Biće nije vidljivo, to je čudnovato, što mu čitav niz raznih plemena pridijeva neko svojstvo, koje je prema mišljenju tadašnjeg čovjeka još uvijek imalo nešto duhovnoga na sebi, ali koje je ipak moralo učiniti Boga barem katkada vidljivim. To je vjera, da Najviše Biće ima svijetao, sjajan, pače i gorući oblik... Odakle dolazi ovaj svijetli sjaj, ne mogu protumačiti. Moje nekadašnje mnijenje, da je nekako skopčano s munjom, pokazalo se bezrazložnim; niti se može otkriti ikakav vez sa suncem u ovom pogledu. Manje svjedočanstava

nalazimo u prakulturama o tom, da ima Najviše Biće veliku, katkada čak i golemu vanjštinu i stas...«

4. **Prebivalište Najvišega Bića** (str. 395—7) u svim je prakulturama sada nebo. »Kažem, da sada prebiva u nebu. Jer prema vjeri upravo najstarijih grupa svih prakultura... prebivalo je ovo Najviše Biće prije u najstarije doba ljudskoga roda, pošto ih je stvorilo, zajedno s njima na zemlji u najpouzdanijem saobraćaju, poučavalo ih u svim potrebnim stvarima, osobito u njihovim religijskim, čudorednim i socijalnim dužnostima, ustanovilo njihove svete obrede i kod nekih plemena i prviput s njima slavilo. Ovo vrijeme sva ova plemena označuju kao najljepše i najsretnije. Ova vjera, koja je lijep dokaz pouzdanog odnosa između Stvoritelja i njegovih ljudi, bila je bez ikakve sumnje sadržana i u najstarijoj religiji ljudskoga roda. Nije tako stalno, da pripada najstarijoj religiji uvjerenje, da je Stvoritelj otišao od ljudi poradi njihova grijeha, kaošto ni ono, da će se Bog na koncu vremena ljudima opet povratiti te obnoviti ona blažena vremena.

5. **Najviše je Biće vječno, bez početka i svršetka** (str. 3398—400). »Samo je Njegovo svojstvo, da nema početka.« Ali što se tiče toga, da Bog nema ni svršetka, ovo svojstvo Najviše Biće dijeli s ljudskom dušom, koja je ovaj dar primila od Boga. U ovu vječnost ljudska duša sada stupa samo kroz vrata smrti. Prema izričitoj vjeri nikada ne može umrijeti.

6. **Posvudašnjost Najvišega Bića** nekoja plemena izričito vjeruju, ali se ipak ne može kazati, da je ova vjera sigurno bila u najstarije doba posve općenita. (str. 400).

7. **Sveznanje Najvišega Bića** (str. 400—402) nalazimo u svim religijama pojedinih prakultura tako intenzivno i značajno priznato, da je moralo biti sadržano već u najstarijoj zajedničkoj religiji. Ova je vjera oslabila istom pod utjecajem mlađih kultura. A sveznanje je najuže povezano s vjerom u Najviše Biće kao čuvara moralnoga reda.

8. **Svemogućnost Najvišega Bića** (str. 402—3) priznaju gotovo jednoglasno sve prakulture. Prema njihovu uvjerenju nema sile, koja bi bila jednaka Božjoj sili. On je i neograničeni gospodar i zdravlja i bolesti i života i smrti.

9. **Najviše je Biće neizmjereno dobrostivo** (str. 403—4). Ova se vjera može kratko tako izraziti: »Od Njega dolazi ljudima sve dobro, koje ih razveseljuje, i samo dobro dolazi od Njega, a nikada zlo. Ali nije samo ono dobro, što daje, nego On to daje s ljubavlju i s dobrostivom brižljivošću, koja pokazuje, kako se zanima za sudbinu ljudi. Ova dobrostivost jedno je značajno svojstvo Najvišega Bića, i vjera je u nju tako daleko i jako raširena u svim prakulturama, da je morala biti općenita i živa i topla već u staroj zajedničkoj religiji... »Molitve, koje upravljaju Najvišem Biću puni pouzdanja, primicijalne žrtve, koje mu

prikazan, da i načelno i zbiljski napokon ipak ostaje inferioran prema Najvišem Biću... Ali iz toga nipošto ne slijedi, da je ova vjera u jedinoga Boga bila nešto siromašno. Pojava Najvišega Bića, koja potpuno vlada religijom, sadržaje u sebi bogatstvo i puninu svojstava i sila. Sve se ove protežu, kaošto i čitava pojava, u svijetlu neizmjernosti tako, te mogu bogato zadovoljiti sve potrebe i pojedinih ljudskih bića i zajednica. One jamče i za harmoniju svih, jer su združene u živom jedinstvu svesilne ličnosti, koja ne dopušta nikakva niti nutarnjega niti vanjskoga sukoba.«

2. Imena Najviših Bića (str. 392—4) od najvećega su značenja, jer »izrazuju neku stranu njihove bogate biti. Bogatstvo imena, koja nalazimo često puta već kod jednoga teistoga prarodaa, a još više kod cjeline svih najstarijih naroda, dokazuje ujedno i bogatstvo njihove biti... Za našu svrhu dolaze u obzir ovdje samo ona imena, koja imaju veću raširenost, jer nam samo ova daje jamstvo, da su ona imena postojala već u tadašnjoj zajedničkoj religiji. Ime »Otac« mora dakle da je ono ime, kojim su u prvom redu ljudi u svojoj staroj zajedničkoj religiji nazivali Najviše Biće, jer se nalazi u svim većim skupinama prakulture... Svakako je ova činjenica od najvećega značenja, što je najstariji ljudski rod Najviše Biće upravo ovim imenom nazivao, a osobito ga tako nagovarao, jer je ovo ime najčasnije i najintimnije tadašnjega ljudskog roda. Već je zemaljski otac tamo najviši auktoritet, jedini, koji je u onom društvu imao vlast zapovijedati i u kojem je bila koncentrirana sva briga oko obitelji... Mnogo rjeđe, pa ipak najčešće iza imena »Otac«, nalazimo ime »Stvoritelj«, »Stvorac«. Budući da je raširen gotovo kod svih grupa... to je veoma vjerojatno, da se i ovo ime pridijevalo Najvišem Biću već u staroj zajedničkoj religiji. Na istoj se liniji nalaze imena »Posjednik«... »Gospodar života«, »Posjednik životne hrane«, »Gospodar smrti«, »Davalac hrane«, »Davalac«... donekle i naziv »Gospodin«, jer je Najviše Biće bilo posjednik i gospodar čitavoga stvorenja prema tadašnjim pojmovima o vlastništvu...«.

3. Duhovnost Najvišega Bića (str. 394—5) bila je svima posve nesumnjiva. »Svi su bili uvjereni, da nije vidljivo i da se uopće ne može sjetilima spoznati... Zato nijesu nikada pravili slike Najvišega Bića, njegov je kult uvijek bez slike... Budući da su svi uvjereni, da Najviše Biće nije vidljivo, to je čudnovato, što mu čitav niz raznih plemena pridijeva neko svojstvo, koje je prema mišljenju tadašnjeg čovjeka još uvijek imalo nešto duhovnoga na sebi, ali koje je ipak moralo učiniti Boga barem katkada vidljivim. To je vjera, da Najviše Biće ima svijetao, sjajan, pače i gorući oblik... Odakle dolazi ovaj svijetli sjaj, ne mogu protumačiti. Moje nekadašnje mnijenje, da je nekako skopčano s munjom, pokazalo se bezrazložnim; niti se može otkriti ikakav vez sa suncem u ovom pogledu. Manje svjedočanstava

nalazimo u prakulturama o tom, da ima Najviše Biće veliku, katkada čak i golemu vanjstinu i stas...»

4. Prebivalište Najvišega Bića (str. 395—7) u svim je prakulturama sada nebo. »Kažem, da sada prebiva u nebu. Jer prema vjeri upravo najstarijih grupa svih prakultura... prebivalo je ovo Najviše Biće prije u najstarije doba ljudskoga roda, pošto ih je stvorilo, zajedno s njima na zemlji u najpouzdanijem saobraćaju, poučavalo ih u svim potrebnim stvarima, osobito u njihovim religijskim, čudorednim i socijalnim dužnostima, ustanovilo njihove svete obrede i kod nekotih plemena i prviput s njima slavilo. Ovo vrijeme sva ova plemena označuju kao najljepše i najsretnije. Ova vjera, koja je lijep dokaz pouzdanog odnosa između Stvoritelja i njegovih ljudi, bila je bez ikakve sumnje sadržana i u najstarijoj religiji ljudskoga roda. Nije tako stalno, da pripada najstarijoj religiji uvjerenje, da je Stvoritelj otišao od ljudi poradi njihova grijeha, kaošto ni ono, da će se Bog na koncu vremena ljudima opet povratiti te obnoviti ona blažena vremena.

5. Najviše je Biće vječno, bez početka i svršetka (str. 3398—400). »Samo je Njegovo svojstvo, da nema početka.« Ali što se tiče toga, da Bog nema ni svršetka, ovo svojstvo Najviše Biće dijeli s ljudskom dušom, koja je ovaj dar primila od Boga. U ovu vječnost ljudska duša sada stupa samo kroz vrata smrti. Prema izričitoj vjeri nikada ne može umrijeti.

6. Posvudašnjost Najvišega Bića nekoja plemena izričito vjeruju, ali se ipak ne može kazati, da je ova vjera sigurno bila u najstarije doba posve općenita. (str. 400).

7. Sveznanje Najvišega Bića (str. 400—402) nalazimo u svim religijama pojedinih prakultura tako intenzivno i značajno priznato, da je moralo biti sadržano već u najstarijoj zajedničkoj religiji. Ova je vjera oslabila istom pod utjecajem mlađih kultura. A sveznanje je najuže povezano s vjerom u Najviše Biće kao čuvara moralnoga reda.

8. Svemogućnost Najvišega Bića (str. 402—3) priznaju gotovo jednoglasno sve prakulture. Prema njihovu uvjerenju nema sile, koja bi bila jednaka Božjoj sili. On je i neograničeni gospodar i zdravlja i bolesti i života i smrti.

9. Najviše je Biće neizmjereno dobrostivo (str. 403—4). Ova se vjera može kratko tako izraziti: »Od Njega dolazi ljudima sve dobro, koje ih razveseljuje, i samo dobro dolazi od Njega, a nikada zlo. Ali nije samo ono dobro, što daje, nego On to daje s ljubavlju i s dobrostivom brižljivošću, koja pokazuje, kako se zanima za sudbinu ljudi. Ova dobrostivost jedno je značajno svojstvo Najvišega Bića, i vjera je u nju tako daleko i jako raširena u svim prakulturama, da je morala biti općenita i živa i topla već u staroj zajedničkoj religiji... »Molitve, koje upravljaju Najvišem Biću puni pouzdanja, primicijalne žrtve, koje mu

u određenom obliku, koji je već od prije ustanovljen; molitva u kretnjama...« (str. 442). Ljudi onog doba često se mole (str. 444): »Kod pojedinih pranakora nalazimo redovite molitve, kao što jutarnju i večernju molitvu i molitve kod jela... Molitvu prije jela možemo sigurno (ako se obaziremo na primicijalnu žrtvu, koja je u većini slučajeva neka vrsta molitve prije jela) označiti kao općeniti dio najstarije zajedničke religije.«

Što se tiče žrtve, o. Schmidt dolazi do ovoga rezultata (str. 444—455): »Najprije opet ustanovljujemo, da se u svim prakulturama, u kojima se uopće žrtva nalazi, radi samo o primicijalnoj žrtvi i o nekim rijetkim slučajevima pomirbene žrtve svoje vlastite krvi. Žrtve drugih načina u prakulturama tako su rijetke, da se ne može ustvrditi, da bi sezale u najstariju zajedničku religiju; obično može se i pozitivno dokazati da su kasnijega podrijetla, obično iz darova, koji su se davali pokojnima u matrijarhalnoj kulturi. Amo očito idu sve žrtve, koje nijesu životne namirnice« (str. 445). Na pitanje, kada su ljudi započeli prinostiti primicijalne žrtve, o. Schmidt odgovara (str. 450): »Već najstarija zajednička religija ljudskoga roda poznala je i prinostila primicijalnu žrtvu, i samo nju, kao nešto, što je pripadalo općenito među elemente religijskoga kulta. Prvo je podrijetlo morala imati primicijalna žrtva u klimatskim prilikama, koje su bliže onima, u kojima se nalaze Pigmejci negoli onima, u kojima se nalaze Arktici. Razlog je taj, što je plodnost u proizvođenju raznih forma primicijalnih žrtava i što se tiče samoga predmeta i obreda, još i sada kod Pigmejaca jača negoli u drugim prakulturama. Ođanle primili su je i sadašnji Arktici, kod kojih je vladala tada, premda ne arktična, ipak ne bujno topla nego stepska i šumska klima; a to je prouzrokovalo, da je forma žrtve postala jednostavnija, osobito da je otpala vegetabilna primicijalna žrtva... Da primicijalna žrtva ima jedinstveno podrijetlo odmah u najstarijoj zajedničkoj religiji, za to svjedoči i činjenica, da presišu jedna preko druge i predmetom i obredom. Iz toga je očito, da nemamo odijeljena područja raznih vrsta primicijalne žrtve, nego samo jedno ne odviše maleno područje, koje je proizvelo na raznim susjednim mjestima istodobno ili gotovo jedno za drugim razne, ali ipak slične oblike izraza ove misli.« (str. 450—1). Koja je bila ova zajednička misao, koju su oni najstariji ljudi izražavali svojim primicijalnim žrtvama, na to odgovara o. Schmidt (str. 453): »Stojimo dakle pred sigurno dokazanom činjenicom, da je pravremenski čovjek neprekidnu ovisnost svoga života o prvom Stvoritelju ovoga života time priznavao, što je uvijek, prije negoli je uzео onu hranu, koju je Stvoritelj njemu poklonio za uzdržavanje života, položio na stranu i tako svomu uživanju odrekao malen (ali osobito dragocjen) dio ove hrane. To

nije bio dar, kojim je htio obogatiti već neizmjereno bogatoga Stvoritelja; još manje dar, kojim je htio podmititi nepromjenljivo dobrotivoga i pravednoga Boga. Uopće nije bio samo dar, nego je bio jezik, govor upravljn Bogu. Njemu je time priznavao vrhovnu vlast nad svojim životom i prvenstvo vlasništva nad životnim namirnicama, izrazio mu svoju zahvalnost, što mu je udijelio hranu za uzdržavanje života te Ga molio, da mu je udijeli i ubuduće. Doista, primicijalna žrtva više je negoli dar — ona je molitva, molitva kretnjama, koja je obično praćena i molitvom riječima.«

Druga vrsta žrtve, koju su prinosili ljudi u najstarijim kulturama, pomirbena je žrtva vlastite krvi. Da li je i ona bila elemenat zajedničke najstarije religije, na ovo pitanje odgovara o. Schmidt (str. 454—5): »U jakoj opreci prema raširenju primicijalne žrtve ova je žrtva veoma malo raširena. Nalazi se samo u pigmejskoj prakulturi, pa i tamo samo kod jednoga azijskoga i afričkoga plemena... Očito je, da ova okolnost isključuje, da bi pomirbena žrtva bila sastavni dio najstarije zajedničke religije; ne čini se vjerojatno niti da je postojala u nekom području u ovoj najstarijoj religiji.«

Ljudi najstarije kulture iskazivali su Bogu svoje štovanje i svečanim ceremonijama. O njima iznosi o. Schmidt ove rezultate svojih istraživanja (str. 455—465): »Svečane su ceremonije vrhunac kulta. To su najprije na vanjski način time, što su u njima nanizani, da ne kažem nagomilani, mnogi pojedini čini kulta, koji su ipak porredani u neku cjelinu i tako povezani u neko organsko jedinstvo. Ali upravo ova vanjska gradacija pretpostavlja i neku nutarnju gradaciju onoga duhovnoga uzbuđenja, koje je podrijetlo svakoga kulta uopće... Svečane su ceremonije općenito kolektivne naravi, priredene od mnogo ljudi, često puta od cijele socijalne zajednice... Samo je tako moguće vanjsko nagomilanje pojedinih čina kulta, koje dakako zahtijeva pripreve i upotrebu sredstava, kakve su pojedincu nemoguće. Zajednica pridonosi također onomu jakom unutarnjemu uzbuđenju, koje je nužno za to, da se može ova ceremonija živo izvršiti... Nužna je i osobito veličina i znamenitost osobe, predmeta ili događaja, što su povod i poticaj za ove događaje, da se proizvede nutarnje uzbuđenje ne samo u pojedincu, nego i u zajednici... Veliko je bilo iznenađenje, što smo našli svečane ceremonije ove vrste u prakulturama ne samo gdje gdje u slabim počecima, nego u svim prakulturama i u gotovo svim njihovim plemenima, mnogo puta u vanredno bogato razvijenim oblicima. To je jedan od najjačih prosvjeda protiv staroga evolucijonizma, koji je htio, da se sve ljudsko, dakle i religija, razvilo iz malih, niskih početaka istom polaganom do jačega i višega bogatstva... Iz toga, što su takve ceremonije u svim pojedinim prakulturama tako jako raširene, posve sigurno sli-

jedi, da su neke slične ceremonije sačinjavale znamenit dio kulta zajedničke religije.«

Nakon ovoga općenitoga uvoda o. Schmidt raspravlja o pojedinim vrstama svečanih ceremonija: o posvećivanju muške i ženske omladine, a zatim o ostalim svečanim ceremonijama. (str. 457—465).

S pravom zaključuje o. Schmidt svoj prikaz kulta najstarijeg čovjeka (str. 467): »Ustanovili smo time, da je postojala već u ovo najstarije vrijeme, do kojega možemo doprijeti u povijesti ljudskoga roda, uistinu potpuna, živa vjera, koja je djelovala na čitavog čovjeka, i na koju je reagirao i odgovarao čitav čovjek, sa svim silama i sposobnostima svoje duše. Djelovala je na razum istinama o Najvišem Biću, koje je predstavljala; na volju čudorednim zahtjevima, koje je naložilo Najviše Biće; a na čuvstvo veličinom, jakošću i ljepotom svih ovih istina i zakona... U živoj cjelini može biti pretežan čas ovaj, čas onaj element; ali nijedan ne smije nikad potpuno manjkati; sva tri elementa pripadaju istinitoj, potpunoj i živoj religiji, kakvu smo mogli ustanoviti odmah u najstarijim vremenima ljudske povijesti.« Ovim riječima o. Schmidt završuje svoj odgovor na pitanje, koja je bila najstarija zajednička religija ljudskoga roda. Preostaje nam posljednje pitanje:

Koje je bilo podrijetlo najstarije zajedničke religije?

Otac Schmidt poklonio je ovom pitanju posljednje poglavlje: »IX. Kapitel. Die Herkunft und der Ursprung der ältesten gemeinsamen Religion«. (str. 463—503) On je svijestan poteškoće ovoga pitanja i odgovornosti, koja je za njega to veća što »se on ovim pitanjem toliko bavio, koliko jedva tko drugi«. (str. 472) Ali on osjeća dužnost, barem kušati, kako bi dao odgovor na ovo pitanje. »Zato poduzima pokus, koji kao takav ne može biti niti svestrano iscrpiv, niti definitivn.« S tri strane promatrat će najstariju religiju, da dobije odgovor na pitanje: »Nastojat ćemo da dobijemo odgovor prvo iz vlastitoga svjedočanstva raznih prakultura o njihovu podrijetlu, drugo iz posebnog značaja njihova sadržaja, treće iz kauzalnoga i finalnoga mišljenja ove religije.« (str. 472)

1. Svjedočanstvo najstarijih religija o svome vlastitom podrijetlu, t. j. što su najstariji ljudi mislili o podrijetlu svoje religije: da li su je sami stvorili, svojim vlastitim umovanjem, ili da li su je primili od nekoga drugoga, i od koga? Ako promotrimo sva vrela, na koja smo naišli tijekom cijeloga djela, sve od prvoga pa do šestoga sveska, moramo kazati

s o. Schmidtom (str. 472—3): »Gdjegod uopće nalazimo odgovor u onim vrelima, koja su nam na raspolaganje, svagdje glasi po prilici jednako: da nijesu stekli svoje religije svojim vlastitim mišljenjem, istraživanjem i duševnom borbom, nego da su je primili od svojih otaca i djedova i, u mnogim ako ne u najviše slučajeva, u posljednjem redu iz neposredne obuke Boga samoga.« Slušajmo, što nam svjedoče razne pojedine prakulture!

a) Pigmejska prakultura. Andamani pripovijedaju, da je Najviše Biće, koje oni zovu Puluga, na početku stanovalo kod ljudi na zemlji i da ih je poučavalo u svemu, i u religiji. Kod plemena Semang postoji posebni stalež Hala t. j. oni, koji vide, kojih je zvanje posredovati između Boga i ljudi i čuvati predaje. Oni samo to saopćuju dalje, što su sami primili od svojih otaca, a ne što su sami izmislili; dakle isključuju vrijeme vlastite tvorbe svojih predaja. Među afričkim Pigmejcima pozivaju se oni, koji stanuju u Gabunu, kao na svjedoke za svoje vjerovanje, samo na vjeru svojih pređa, koji su nekoć sve dobili od Boga, dok je među ljudima prebivao. Isto je uvjerenje Pigmejaca u području rijeke Ituri, da ih je Bog u svemu poučio, dok je prebivao među njima. Isto se mišljenje očituje kod Batva-Pigmoida u Ruandi, jer im je posljednji odgovor na poteškoće pozivanje na predaju otaca.

b) Indijanci sjeverne i centralne Kalifornije. Kod plemena Juki prebivalo je Najviše Biće zajedno s ljudima, koje je stvorilo, te ih poučavalo u svemu. Ustanovilo je i ceremoniju posvećivanja muške mladeži, kod koje je glavni predmet povijest stvorenja svijeta, a ovu su saznali od Stvoritelja samoga. Slično vjeruju i Maidu, da je njihov pradjed uveo na zapovijed samoga Boga ceremoniju posvećivanja muške i ženske mladeži, kod koje je opet povijest stvorenja temelj svih drugih pouka, osobito religije. Slične su prilike i kod istočnih Pomo i kod Patvin.

c) Algonkin. Kod Lenape-Delavara nalazimo veliku godišnju slavu kao zahvalu za sve dobro, što su primili tijekom godine. Ona je sastavljena od raznih propovijedi, molitava, žrtava, i ceremonija, u kojima je sadržana sva religija ovoga plemena. Podrijetlo ove velike slave svode na zapovijed Najviše Boga. Slično je i kod centralnih Algonkin. I algonkinizirani Vinebago pozivaju se na Najviše Biće — Veliki Duh — kao na začetnika svoje vjere, koju obnavljaju velikom svetom životnom ceremonijom i drugim obredima, kako ih je naučio sam Veliki Duh. Isto uvjerenje nalazimo i kod zapadnih Algonkin, t. j. kod plemena Arapoho, Šejen, Acina, koji slave na veličanstven način uspomenu na stvorenje svijeta, a kod toga opetuju čitavu svoju religiju zajedno sa svojim čudorednim zakonom. Prema njihovu uvjerenju Stvoritelj je sam sve tako naredio. Prema ovim plemenima Bog je nekoć prebivao među ljudima na zemlji te ih poučio u svemu, i u religiji i u dužnostima, koje ona nalaže.

d) Indijanci Ognjene Zemlje. Selknam jasno uče, da je Temaukl, njihovo Najviše Biće, dao sve naredbe njihovu pradjedu Kenosu, i sve ono, što se odnosi na proslavu posvećivanja mladeži sa svim njezinim religijskim i socijalnim poukama. I Jamana kažu, da njihov čudoredni i religijski zakon potječe od Najvišega Bića. Istu vjeru nalazimo i kod Halakvulup.

e) Prakultura jugoistočne Australije. Kod plemena Kurnai ustanovilo je Najviše Biće Mungan ngaua ceremoniju posvećivanja mladeži, kod koje je ova dobivala svu religijsku, čudorednu i socijalnu pouku. Kod plemena Kulin prebiva Najviše Biće kod ljudi na zemlji te ih poučava preko njihova pradjeda o svim stvarima i daje im zakone o čudorednosti, nad kojima bdije. Kamilaroi vjeruju, da je Najviše Biće Baiame uvelo i samo s ljudima slavilo ceremoniju posvećivanja muške mladeži, u kojoj dobivaju dječaci veoma opširne upute o religiji, o čudorednosti, i o socijalnom redu. Pače ovo pleme misli, da je Baiame i sada uvijek kod te slave sam nazočan.

f) Iz svega ovoga slijedi, da nigdje ne nalazimo naroda prakulture, koji bi sebi pripisivao iznašašće svoje religije i čudorednoga i socijalnoga zakona, nego da je svaki uvjeren, da je sve ovo primio od drugoga, napokon od Boga. Najstarija religija svodi se svagdje na Najviše Biće kao na prvoga Začetnika. Pradjed, ako se uopće spominje, igra samo ulogu posrednika između ljudi i Najvišega Bića. Upravo najstariji ljudi uvjereni su, da je Bog nekoć kod njih prebivao, i da je onda njima dao svoje zapovijedi, što imaju da vjeruju i kako treba da žive u moralnom i socijalnom pogledu, i koji kult treba da iskazuju svome Bogu. Otac Schmidt zaključuje (str. 480): »Sve u svemu, vijesti, koje imademo od priznavalaca najstarijih religija samih, ne samo da ne pogoduju mnijenju onih, koji misle, da su ove religije ljudi sami svojim razmišljanjem i istraživanjem našli, nego, što je još gore, one ovoga mnijenja niti jednom riječju ne spominju. Naprotiv, svi pozitivni odgovori naginju na stranu Božje objave: Bog sam je onaj, koji je ljude učio, što treba da o Njemu vjeruju, kako da Ga štuju, i prema čemu treba da se ravnaju kao prema izrazu Njegove volje.«

2. Svjedočanstvo o podrijetlu najstarije religije iz njezina sadržaja, t. j. koje podrijetlo moramo pripisivati najstarijoj religiji, da možemo razumjeti, kako su mogli ti ljudi vjerovati o Bogu one uzvišene istine, koje su općenito vjerovali. Ovo je drugi dokaz, koji navodi otac Schmidt za Božje podrijetlo najstarije zajedničke religije. (str. 480—7)

»Što se tiče sadržaja ovih najstarijih religija, one sadržaju u sebi najprije dvije važne temeljne nauke, koje jedva mogu biti plod ljudskoga istraživanja, jer su bile bez izuzetka priznate od svih naroda ovih najstarijih stepena, dok su ih rijetko poznavali i priznavali kasniji narodi, koji su stajali na visokom stepenu intelektualne kulture, niti tako stalno i općenito, kaošto u prakulturama. Dvije su to nauke, koje su među sobom povezane i koje imaju najveće značenje i za ćudorednost i za kult. Ćas se istiće više jedna, ćas opet druga, katkada se obuhvaćaju jednakom snagom, ali nikako ne manjka nijedna od njih potpuno, a kamo li obje zajedno. Ove su dvije vjerske nauke, da je Najviše Biće afektivno dobro: praktiĉno i skrbljivo, i ćudoredno dobro: negativno i pozitivno sveto.« (str. 480)

»Vjera ovih najstarijih religija, da je Bog praktiĉno i skrbljivo dobrotiv, postizava svoj vrhunac u priznanju, da ne samo sve dobro i samo dobro ljudima dolazi od Boga, nego da ovo dobro ljudima dijeli rado i dobrotivo, blagohotno i brižno, paće s oćinskou ljubavlju, kaošto ga ćesto, osobito u prošnjama, nazivaju: »Otac«, »moj Otac«, »naš Otac«. Ova afektivna, brižljiva i milosrdna dobrota Najvišega Bića oćituje se i kod kaźnjavanja grješnika, ukoliko i ovdje u nekim slućajevima oprašta kaznu, kađ mu je dana zadovoljština... Dobrota i briga bila je motiv, zašto je Bog u prvo vrijeme prebivao kod ljudi na zemlji, opskrbio ih svim dobrima i odgojio ih za sve dobro, kaošto se to mođe dokazati upravo za etnološki najstarije narode. Za sve ove narode vrijedi ono vrijeme kao najbolje i najljepše, kao pravo rajsko vrijeme. Tada htio je Bog ljudima udijeliti sve moguće dobro i sve zlo od njih ukloniti, osobito bolest i smrt... Kod gotovo svih pranaroda nalazi se jednodušno priznanje, da Najviše Biće još i sada brižljivo sve daje, što ljudima treba za život, životinje i biline, kojima se hrane. Na ovom se uvjerenju osnivaju najvećim dijelom njihove molitve i primicijalne Źrtve.« (str. 480—1).

»Besprijeekorna ćudoredna dobrota i ćistoća staroga Najvišega Bića još više pobuđuje naše ćuđenje, negoli njegova afektivna dobrota, darežljivost i brižljivost. Ova je potonja nešto, što ljudi tih prakultura ne samo goje, nego i realiziraju, ali upravo zato, jer su uvjereni, da Stvoritelj to hoće i voli. Istina je, da ovi narodi stoje na višem stepenu općenite ćudorednosti, i da su slobodniji od ćudorednih prestupaka, negoli kasniji narodi; ipak su i oni dosta ljudi, tako te i kod njih ne manjkaju ćudoredni prestupci. Ako dakle ipak Najviše Biće ni u kojem pogledu ne ćini ništa prijeekorno, nego je potpuno slobodno od svake ćudoredne pogreške i mane, onda je to ćinjenica, koja se jedva mođe protumaćiti iz naravnih prilika ovih naroda. Ćudorednoj dobroti Najvišega Bića ne pripada samo nagrađivanje onoga, što je ćudoredno

dobro, na ovom i na onom svijetu, nego i kažnjavanje onoga, što je čudoredno zlo, kako smo i vidjeli kod promatranja čudorednosti ovih naroda. Kazna se sastoji u mnogim slučajevima u smrti, koja se odredi za krivca. A to Bog čini s takvom neumoljivom strogošću, te neka od ovih plemena to osjećaju kao tvrdoću.« (str. 482—3)
 »Kako intenzivno i nutarnje ovi ljudi štiju i cijene dobrotu Najvišega Bića i kako su mu zahvalni, kod mnogih između njih pokazuje bogatstvo njihovih molitava i žrtava, osobito primicijalnih žrtava, kaošto i nutarnja sabranost, s kojom učestvuju kod ovoga kulta ili njemu pribivaju.« (str. 484)

Kako su ovi narodi svoju vjeru u afektivnu i čudorednu dobrotu Božju složili s činjenicom, da postoji u svijetu i fizičko i moralno zlo? Na to pitanje odgovara o. Schmidt (str. 484—5):
 »Neki između ovih praroda duboko su osjećali problem... i borili su se u svojoj duši s ovim pitanjem svih pitanja. U većini slučajeva, i to upravo kod najstarijih naroda nije se uskolebala njihova čudoredna vjera u Boga; oni nikako ne pripisuju Bogu uzrokovanje ovih stvari, nego nekome načelnomu protivniku Boga, personificiranomu zastupniku zla, koji je napastovao ljude te ih za sobom povukao . . . , drugi se puta sastoji u tom, da kažu, da su fizička zla posljedica i kazna nekoga moralnoga zla. Kod toga oni ne misle u prvom redu na kazne, koje stizavaju pojedine osobe za njihove individualne pogreške, nego na kazne neke općenite krivnje ljudskoga roda, koju je na se navukao čitav ljudski rod u prvim vremenima, kad nije htio da vrši volju, koju mu je Stvoritelj očitovao . . . «

»Budući da je problem egzistencije fizičkoga i etičkoga zla u svijetu ipak jedan od najtežih, ako ne uopće najteži, s kojim se bori ljudski rod, i koji je već toliko puta rješavao, a često puta i krivo, mora nam se činiti, da se na naravni način ne može protumačiti, kako to, da ni jedan od svih ovih najstarijih naroda . . . nije posumnjao o svestranjosti i čudorednoj neporočnosti Najvišega Bića . . . Općenitost bez izuzetka, kako ovi narodi na jedan ili na drugi način nepromjenljivu svetost svoga Najvišega Bića priznavaju, jedva se može shvatiti kao plod tadašnjega vlastitoga ljudskog razmišljanja i umovanja i nastojanja. Isto je tako nepojmljivo, zašto su svu dobrotu i brižljivost i pripravnost za pomoć, koju su morali imati jedan prema drugomu, i koja je sačinjavala glavni dio njihove vlastite čudorednosti, svodili na želju i na naredbe ovoga Najvišega Bića i time ga predstavljali kao ideal svoga čudorednog savršenstva. Ovaj ideal osiguravaju i time, što ne priznaju, da bi Bog bio išta učinio, što bi zaslužilo kakav ukor. Nigdje na svijetu nijesu upoznali bića, koje bi imalo takvo čudoredno savršenstvo . . . Osobito ni kod jednoga drugoga bića ne nalazimo činjenice, koju nalazimo kod ovoga Najvišega Bića: ono nije samo najviši čudoredni ideal, koji mami i po-

ziva na nasljedovanje, nego i najviši čudoredni zakonodavac, koji obvezujući nalaže ispunjavanje svojih norma i kaznama svojim zapovijedima daje veću snagu . . . Kamo se dakle god okrenuli, nigdje ne nalazimo dovoljne polazne točke za naravno razmišljanje i istraživanje ovih ljudi, da bismo odatle izveli općenitu i nepokolebljivu vjeru ovih najstarijih ljudi i u nepromjenljivu dobrotu i u čudorednu neporočnost njihova Najvišega Bića.« (str. 484—7)

3. Svjedočanstvo o podrijetlu najstarije religije iz njezina kauzalnog i finalnog mišljenja. To je treći dokaz, da najstariji narodi nijesu mogli sami stvoriti svoje religije. (str. 487—491). Otac Schmidt priznaje, da su najstariji ljudi mogli svojim razmišljanjem spoznati, da je svijet stvoren. Ali on ističe razliku između najstarijih i kasnijih naroda s visokom kulturom s obzirom na vjeru u stvorenje: mnogo je veća jasnoća kod najstarijih naroda, nego li kod mlađih s visokom intelektualnom kulturom i najrazvijenijom filozofijom. »Kod čisto naravnog podrijetla morali bismo naći u onoj najstarijoj kulturi, sve do religija prakultura, neke nesigurne pokuse nedovoljnog shvaćanja. Ali je činjenica, da smo našli takve stvari uvijek samo kao kasnije pojave, kao potamnjenje prvotnog jasnog shvaćanja, a ne kao početnu pojavu . . . Već kod tolikih pranaroda nalazimo s najvećom jasnoćom razvijen pojam stvorenja u formi stvorenja iz ništa, da bismo ga mogli pripisivati najstarijoj religiji . . . Promatrati treba i shvaćanje temeljnog značenja misli o stvaranju . . . upravo oduševljeno shvaćanje ovoga temeljnog značenja . . . Ali . . . osobito ova naravnost nipošto ne tumači, kako se pojam stvorenja, koji u ovoj najstarijoj religiji toliko, pače sve obuhvaća, najedamput se zaustavlja kod fizičkoga i moralnoga zla, koje se nalazi u stvaranju . . . Zašto svi narodi bez izuzetka vjeruju, da je Najviše Biće uzrok samo dobra, a nipošto zla, ne možemo protumačiti iz samoga naravnoga mišljenja i istraživanja; za tu činjenicu ovo ne može dati dovoljnog tumačenja.«

Slične zagonetke, kojih ne možemo riješiti na temelju samoga naravnoga mišljenja i istraživanja, nalazimo i u finalnom shvaćanju najstarijih naroda, koju naime svrhu pripisuju i drugim stvarima, a osobito ljudskom životu. (str. 489—491) U svim kulturama postoji vjera, da je Stvoritelj sam označio kao svrhu svijeta, da služi čovjeku, tako isto i sunce i mjesec, a osobito zemlja sa svojim životinjama i bilinama, kojima ona daje život, a kojima ljudi treba da uzdržavaju svoj život. Ova je vjera sigurno postojala svagdje u najstarijoj zajedničkoj religiji. Već je ova općenitost nešto teško razumljivo, a još više vjera, koja je s onom spojena, naime da nije slobodno darove zemlje uništavati ili rasipavati, nego da treba od njih i drugima dijeliti. Osim toga nepojmljivo je, kako je mogla na naravni način postati vjera, da

treba prinositi primicijalnu žrtvu prije uživanja hrane, ili većim ceremonijama tijekom godine zasvjedočiti svoju vjeru, da je Stvoritelj sam dao stvarima onu svrhu. Još se više čudimo, kako bi bili mogli na naravni način oni najstariji ljudi pomisliti, da će dobre duše jednoć u nebu biti zajedno s Bogom (str. 490): »Da dobre duše svoju nagradu dobivaju u tom, da idu u nebo, gdje prebiva i Najviše Biće, to ne ide u postulate niti moralnoga niti logičkoga mišljenja niti se može iz jednoga ili drugoga izvesti.« S pravom zaključuje o. Schmidt (str. 491): »Jasno je, da naravno kauzalno i finalno mišljenje najstarijega čovjeka ne pruža ključa, koji bi nam otvorio vrata u najnutarniji dio svetišta najstarije religije ter nam potpuno otkrio tajnu njezina podrijetla. Kako i gdje ćemo naći ovaj ključ?«

4. Posljednji odgovor: Bog je podrijetlo najstarije religije (str. 491—508). Došli smo do posljednjega pozitivnoga odgovora na pitanje: koje je podrijetlo najstarije zajedničke religije? Budući da ljudi nijesu mogli sami svojim vlastitim nastojanjem stvoriti ove religije, ne preostaje drugo, nego da su je dobili od svoga Stvoritelja samoga. Kako je to moglo biti i da li je zaista tako bilo, to je predmet, o kojem raspravlja otac Schmidt u ovom posljednjem članku:

»Ako je istina, da je naravno kauzalno mišljenje najstarijih ljudi vodilo pojmu stvorenja, a finalno mišljenje moralnom finalnom redu na ovom i na onom svijetu, najstariji su ljudi mogli svojim vlastitim razmišljanjem sami stvoriti i steći početke svoje religije . . . Ali dugo nije moglo ovo čisto naravno traženje i istraživanje trajati; drukčije bi se bilo bez ikakve sumnje razdijelilo na mnoga razna shvaćanja, koja bi bila težila za sve to većom razlikom. Uistinu pak ova najstarija religija ne stoji pred nama kao nešto, što ima oprečne tendencije, nego kao neka cjelina, uza sve nemirno nutarnje životno gibanje, zaokružena i uređena. I ova činjenica kao činjenica zahtijeva tumačenje, stavlja pitanje, koje je njezino podrijetlo. A na ovo pitanje ne daje nam odgovora čisto naravno mišljenje i istraživanje najstarijih ljudi. Nedugo nakon početka ovoga traženja i teženja ovih najstarijih ljudi moralo im nešto silno izaći ususret, što je postalo njihov najnutarniji doživljaj, koji je ispunio i potresao čitavo njihovo biće i koji je u svojoj silnoj nadmoći uspostavio ono jedinstvo i zaokruženost, što ih opažamo na toj najstarijoj religiji. Ovo »nešto« nije moglo biti neki samo nutarnji događaj u čovjeku samom; jer taj ne bi mogao proizvesti niti one snage i zaokruženosti cjeline najstarije religije, niti jasnoće i stalnosti njihovih vjerskih nazora i formâ njihova kulta. Niti je to mogla biti neka neobična stvar ili događaj; jer bi se još ma-

nje moglo pojmiti, kako bi mogle takve čiste stvarnosti biti izvor tolike snage, stalnosti i jasnoće u onim najstarijim ljudima, kojima se divimo kod ove najstarije religije. Ne, nego je morala biti neka silna, moguća osoba, koja im je došla usuret i koja je mogla njihov razum osvojiti istinama punima svijetla, njihovu volju povezati visokim i plemenitim čudorednim zakonima i njihovo srce predobiti neodoljivom ljepotom i dobrotom. Ova osoba opet nije mogla biti samo neka nutarnja slika u razumu ili u fantaziji samoga čovjeka; jer ona ni izdaleka ne bi bila imala stvarne sile proizvesti one učinke, koje ipak opažamo u ovoj najstarijoj religiji. Nego morala je biti neka ličnost, koja je u pravoj zbilji izvana došla pred ljude te ih osvjeđočila upravo silom svoje zbiljnosti i savladala ih.« (str. 491—2)

»Koja je bila ova silna ličnost, o tom nema nikakve sumnje; a osim toga kažu nam ovo oni najstariji narodi sami: Bilo je to samo Najviše Biće, koje uistinu egzistira, istiniti Stvoritelj neba i zemlje i osobito čovjeka. On je došao pred svoje najvrnije stvorove, ljude, te im očitovao sama sebe, svoju bit i svoje djelovanje. On se otkrio njihovu mišljenju, htijenju i osjećanju odmah poslije stvorenja, tada kad je prebivao među ljudima i s njima pouzdano općio. Očitovanja i otkrivenja, koja je učinio Stvoritelj sam o svome stvorenju, mogla su dakako ljudima dati onu jakost, toplotu i usrdnost vjere u stvorenje, koja im je manjkala, dok su razmišljali samo svojim naravnim razumom. Ova ih je onda dovela do bogatoga razvitka mita o stvorenju, do žrtvenih čina i proslava stvorenja u kultu, koje vidimo u najstarijoj religiji. Snaga Njegove volje, koja se očitovala u stvorenju svijeta i koja se nastavljala u vodstvu sudbine svijeta, mogla je utvrditi i dati veću nutarnju snagu moralnoj obvezi volje, koju je bio možda čovjek stekao već od sebe u nekom početnom stanju. Cijelo božansko Biće dalo je ljudima, da su mogli neposredno iz vlastitoga iskustva upoznati Njegovu neizmjernu afektivnu i brižljivu dobrotu i Njegovu apsolutnu etičku dobrotu i čistoću. To je moglo položiti tvrde temelje vjere i u nepokolebljivu dobrostivost i u neporočnu moralnu dobrotu njihova Najvišega Bića u dušama ovih najstarijih ljudi. Vlastito svjedočanstvo najstarijih naroda o podrijetlu njihove religije iz Božjih ustiju stavlja ovo podrijetlo upravo u ono vrijeme, kad je čovjek bio tako blažen, te je prebivao zajedno s Bogom, koji mu je u rajskom blaženstvu pokazivao svoju neograničenu dobrotu te bio pripravan iskazivati mu je uvijek i u svu budućnost. To je zapriječio samo prvi grijeh, koji su ljudi na zemlji učinili. Bog im se ukazao kao nepokolebljivo moralno dobar i time, što je kaznio i ovaj grijeh i druge, i time, što im je oprostio poslije pokajanja i zadovoljštine ljudi. Sve nauke i svi propisi, koje im je onda dao za njihovo vjerovanje i htijenje i čuvstvovanje, za njihovu čudorednost i za njihov kult, od kojih se

svih zajedno sastoji ona religija, koju im je On dao: sve je ovo imalo samo jednu svrhu: uspostaviti onu sreću i ono moralno savršenstvo, ako ne prije, a to na onom svijetu, u novom zajedničkom životu s Najvišim Bićem.« (str. 493—4)

»Oni među vjeroslovcima i drugim znanstvenicima, koji su sačuvali ili opet stekli svoje uvjerenje, da postoji osobni Bog, na temelju znanosti i vjere, . . . ne će nalaziti nikakve nutarnje poteškoće u tom, da je Stvoritelj tako stupio pred ljude. Pače smatrati će posve shodnim, da je Bog na neobičan način pomogao ljudima onoga najstarijega vremena, koji se nijesu mogli oslanjati na roditelje ili prijašnja pokoljenja u svojim kulturnim i religijskim prilikama, te osim toga upravo poslije grijeha bili to potrebniji pomoći. Tko li je bio tako nesretan, te ove vjere u Boga ili nije nikada imao ili je izgubio, taj će ovdje naći egzistenciju i djelatnost Božju dokazanu na nov način pun snage. Ovdje doista postaje nov, religijsko-historijski dokaz Božje egzistencije: najstarija zajednička religija ljudskoga roda ne može se razumjeti u svojoj cjelini, punini i posebnoj vrsti, ako se ne priznaje egzistencija i djelatnost Boga, koji je ovu religiju stvorio time, što je sam ljude onoga vremena poučavao u njihovim vjerskim nazorima, moralnim zakonima i činima kulta.« (str. 494)

Treba dakle priznati (str. 494): »Najviše Biće, koje živi u ovoj najstarijoj religiji ljudskoga roda, u koje vjeruje, koje sluša, koje štuje, nije proizvod njihovih subjektivnih želja i sanja, niti samo plod njihova kauzalnoga i finalnoga mišljenja. Ono je realna ličnost, koja je dala ljudskomu rodu realnu egzistenciju svojom silnom stvaralačkom snagom. Ova je ličnost stupila pred ljude kao zbiljna stvarnost ter ih uvjerala i pokorila. Ona im je o svojoj biti i djelatnosti otkrila i saopćila istine, do kojih oni svojim vlastitim mišljenjem i istraživanjem ne bi bili mogli doći ili n kako ili samo klimavom nesigurnošću i nepotpuno.«

Oni prvi ljudi, kojim se Bog objavio, bili su prvi pradjedovi ljudskoga roda. Koji su ulogu imali prema raznim prakulturama i prema najstarijoj zajedničkoj vjeri, o tom daje nam o. Schmidt opširan pregled (str. 496—508), koji zaključuje riječima (str. 508): »Svi najstariji pradjedovi zajedno polazu živo svjedočanstvo, koje čini najjači utisak, da religija najstarijega ljudskoga roda, kolikogod je možda kod toga sudjelovalo vlastito traženje i istraživanje, u svojim najvažnijim dijelovima nije ljudsko djelo, nego djelo Boga, koji se spušta k ljudima, onima, koji se nalaze na putu k Njemu, dolazi ususret, i očituje im samoga sebe i svoje djelovanje, kakvu vjeru i kakvu ljubav On od njih zahtijeva.«

Zaključak.

Naše se putovanje svršilo. Pratile smo oca Schmidta sve od početka pa do svršetka; od početka prvoga pa do svršetka šestoga sveska. Prije nego li se rastanemo sa svojim vodičem, još jedamput s njime promatramo put, koji smo s njime i pod njegovim vodstvom prevalili: koja je bila svrha puta, kuda smo putovali, i što smo našli, koja će nam ostati trajna korist? Svrha je bila ova: htjeli smo upoznati, koje je podrijetlo vjere u jednoga pravoga Boga, koju srećemo u povijesti ljudskoga roda. Da li je ona rezultat razvitka iz najprimitivnijeg početka, kako to zamišlja stari evolucionizam; ili je ova vjera postojala već na početku povijesti ljudskoga roda i njegova razvitka? Akoli je ova vjera bila prva u početku ljudskoga roda, onda smo opet htjeli saznati, od koga su je prvi ljudi primili: da li su je sami stvorili, ili da li su je od nekoga primili, i od koga. I koje je nauke sadržavala ona prva vjera: što su vjerovali o Bogu, kako su Ga priznavali u moralnom životu, i kako su mu iskazivali svoje štovanje u kultu, napokon što su od Boga očekivali na ovom i na onom svijetu. Svakako su to pitanja, koja zaslužuju najveću pozornost i žrtvu najvećega napora, da se riješe. A to je učinio o. Schmidt na najdivniji način, koji će ostati svijetlim uzorom za sva vremena.

Otac Schmidt poveo nas je ovim putem: Najprije smo tražili pravu metodu, kako ćemo naći najstariju religiju. Ovom je istraživanju prikazao čitav golemi prvi svezak, kojemu je zato dao podnaslov »historijsko-kritički dio«. Među svim metodama upoznali smo kao najbolju onu, koja se zove »kulturno-historijska metoda«. Prema ovoj metodi upoznali smo najprije sve najstarije narode i kulture čitavoga svijeta i proučili njihovu sadašnju vjeru: najprije Indijance sjeverne Amerike sve od Tihoga pa do Atlantskoga oceana, onda Indijance Ognjene Zemlje; to je sadržaj drugoga sveska. U trećem svesku prikazao nam je kulturu najstarijih naroda južne i sjeverne Azije i jugoistočne Australije. U četvrtom svesku najstarije narode zapadne i južne Afrike. U petom svesku povratili smo se opet najstarijim narodima Amerike, Azije i Australije, da upotpunimo ili ispravimo ono znanje, koje smo stekli u prijašnjim svescima, na temelju novih istraživanja. Svagdje prikazao nam je o. Schmidt najprije vjere pojedinih naroda, kako postoje još i sada, ili kod izumrlih naroda, koja je bila njihova posljednja vjera . . . sve to na temelju goleme potpune literature čitavoga svijeta. Ali nije se zadovoljio samim nabrojanjem činjenica, nego je svagdje dodao i svoje tumačenje, ukoliko je bilo potrebno ili korisno. A svagdje je nastojao, da ustanovi i prethodno stanje. Zato je poređivao razne nauke već kod jednoga te istoga naroda, da pronade ono, što je

svih zajedno sastoji ona religija, koju im je On dao: sve je ovo imalo samo jednu svrhu: uspostaviti onu sreću i ono moralno savršenstvo, ako ne prije, a to na onom svijetu, u novom zajedničkom životu s Najvišim Bićem.« (str. 493—4)

»Oni među vjeroslovcima i drugim znanstvenicima, koji su sačuvali ili opet stekli svoje uvjerenje, da postoji osobni Bog, na temelju znanosti i vjere, . . . ne će nalaziti nikakve nutarnje poteškoće u tom, da je Stvoritelj tako stupio pred ljude. Pače smatrati će posve shodnim, da je Bog na neobičan način pomogao ljudima onoga najstarijega vremena, koji se nijesu mogli oslanjati na roditelje ili prijašnja pokoljenja u svojim kulturnim i religijskim prilikama, te osim toga upravo posljednje grijeha bili to potrebni pomoći. Tko li je bio tako nesretan, te ove vjere u Boga ili nije nikada imao ili je izgubio, taj će ovdje naći egzistenciju i djelatnost Božju dokazanu na nov način pun snage. Ovdje doista postaje nov, religijsko-historijski dokaz Božje egzistencije: najstarija zajednička religija ljudskoga roda ne može se razumjeti u svojoj cjelini, punini i posebnoj vrsti, ako se ne priznaje egzistencija i djelatnost Boga, koji je ovu religiju stvorio time, što je sam ljude onoga vremena poučavao u njihovim vjerskim nazorima, moralnim zakonima i činima kulta.« (str. 494)

Treba dakle priznati (str. 494): »Najviše Biće, koje živi u ovoj najstarijoj religiji ljudskoga roda, u koje vjeruje, koje sluša, koje štuje, nije proizvod njihovih subjektivnih želja i sanja, niti samo plod njihova kauzalnoga i finalnoga mišljenja. Ono je realna ličnost, koja je dala ljudskomu rodu realnu egzistenciju svojom silnom stvaralačkom snagom. Ova je ličnost stupila pred ljude kao zbiljna stvarnost ter ih uvjerila i pokorila. Ona im je o svojoj biti i djelatnosti otkrila i saopćila istine, do kojih oni svojim vlastitim mišljenjem i istraživanjem ne bi bili mogli doći ili nkako ili samo klimavom nesigurnošću i nepotpuno.«

Oni prvi ljudi, kojimase Bog objavio, bili su prvi pradjedovi ljudskoga roda. Koju su ulogu imali prema raznim prakulturama i prema najstarijoj zajedničkoj vjeri, o tom daje nam o. Schmidt opširan pregled (str. 496—508), koji zaključuje riječima (str. 508): »Svi najstariji pradjedovi zajedno polažu živo svjedočanstvo, koje čini najjači utisak, da religija najstarijega ljudskoga roda, koliko god je možda kod toga sudjelovalo vlastito traženje i istraživanje, u svojim najvažnijim dijelovima nije ljudsko djelo, nego djelo Boga, koji se spušta k ljudima, onima, koji se nalaze na putu k Njemu, dolazi ususret, i očituje im samoga sebe i svoje djelovanje, kakvu vjeru i kakvu ljubav On od njih zahtijeva.«

Zaključak.

Naše se putovanje svršilo. Pratili smo oca Schmidta sve od početka pa do svršetka; od početka prvoga pa do svršetka šestoga sveska. Prije nego li se rastanemo sa svojim vodičem, još jedamput s njime promatramo put, koji smo s njime i pod njegovim vodstvom prevalili: koja je bila svrha puta, kuda smo putovali, i što smo našli, koja će nam ostati trajna korist? Svrha je bila ova: htjeli smo upoznati, koje je podrijetlo vjere u jednoga pravoga Boga, koju susrećemo u povijesti ljudskoga roda. Da li je ona rezultat razvitka iz najprimitivnijeg početka, kako to zamišlja stari evolucionizam; ili je ova vjera postojala već na početku povijesti ljudskoga roda i njegova razvitka? Akoli je ova vjera bila prva u početku ljudskoga roda, onda smo opet htjeli saznati, od koga su je prvi ljudi primili: da li su je sami stvorili, ili da li su je od nekoga primili, i od koga. I koje je nauke sadržavala ona prva vjera: što su vjerovali o Bogu, kako su Ga priznavali u moralnom životu, i kako su mu iskazivali svoje štovanje u kultu, napokon što su od Boga očekivali na ovom i na onom svijetu. Svakako su to pitanja, koja zaslužuju najveću pozornost i žrtvu najvećega napora, da se riješe. A to je učinio o. Schmidt na najdivniji način, koji će ostati svijetlim uzorom za sva vremena.

Otac Schmidt poveo nas je ovim putem: Najprije smo tražili pravu metodu, kako ćemo naći najstariju religiju. Ovom je istraživanju prikazao čitav golemi prvi svezak, kojemu je zato dao podnaslov »historijsko-kritički dio«. Među svim metodama upoznali smo kao najbolju onu, koja se zove »kulturno-historijska metoda«. Prema ovoj metodi upoznali smo najprije sve najstarije narode i kulture čitavoga svijeta i proučili njihovu sadašnju vjeru: najprije Indijance sjeverne Amerike sve od Tihoga pa do Atlantskoga oceana, onda Indijance Ognjene Zemlje; to je sadržaj drugoga sveska. U trećem svesku prikazao nam je kulturu najstarijih naroda južne i sjeverne Azije i jugoistočne Australije. U četvrtom svesku najstarije narode zapadne i južne Afrike. U petom svesku povratili smo se opet najstarijim narodima Amerike, Azije i Australije, da upotpunimo ili ispravimo ono znanje, koje smo stekli u prijašnjim svescima, na temelju novih istraživanja. Svagdje prikazao nam je o. Schmidt najprije vjere pojedinih naroda, kako postoje još i sada, ili kod izumrlih naroda, koja je bila njihova posljednja vjera . . . sve to na temelju goleme potpune literature čitavoga svijeta. Ali nije se zadovoljio samim nabrojanjem činjenica, nego je svagdje dodao i svoje tumačenje, ukoliko je bilo potrebno ili korisno. A svagdje je nastojao, da ustanovi i prethodno stanje. Zato je poređivao razne nauke već kod jednoga te istoga naroda, da pronade ono, što je

zajedničko i starije. Pošto je proučio više srodnih naroda, poredio je vjere svih ovih naroda, da tako ustanovi njihovu nekadašnju zajedničku vjeru. Razne takve skupove poređivao je opet među sobom. Tako su sinteze postajale sve to veće, opširnije i dublje, dok nije napokon povezao u najvećoj i najsilnijoj sintezi i najveće i među sobom najudaljenije kulturne skupove čitavoga svijeta. Tako nam je mogao napokon odgovoriti na pitanje: Koja je bila najstarija zajednička vjera čitavoga ljudskoga roda? Nakon svih ovih analitičkih i sintetičkih istraživanja mogao je o. Schmidt pristupiti i posljednjemu pitanju, koje smo očekivali s najvećim zanimanjem: koje je podrijetlo najstarije zajedničke vjere ljudskoga roda? Čuli smo odgovor: ljudi nijesu svoje vjere stvorili sami, nego je ona u glavnom dar Božji, koji su od svoga Stvoritelja na početku neposredno primili; postoji dakle Božja praobjava u pravom smislu te riječi: Bog se uistinu ljudima lično objavio na početku ljudskoga roda te im dao njihovu zajedničku vjeru, koja se onda dalje predavala od koljena do koljena. Ova je vjera bila čist monoteizam. Politeizam i druge krive nauke na području religije postale su istom pod utjecajem kasnijih kultura.

Ovo je uvjerenje najzamašnija korist, koja će uvijek ostati nama i čitavomu ljudskomu rodu, jer će svi moći znati, da je historijska činjenica, koja je izražena vjerom u praobjavu Božju na početku povijesti ljudskoga roda. A druga je trajna korist, što imademo najsajjniji uzor znanstvenog djela o pitanju, koje je podrijetlo vjere u Boga.

Zato od svega srca zahvaljujemo idealnomu piscu divnoga djela »Der Ursprung der Gottesidee« te mu želimo najjobilniju platu od Onoga, za koga je radio. Veselimo se, što je dobio i od ljudi već toliko priznanja, kako to svjedoči dugi niz naslova zabilježenih na početku svakoga sveska. Nedavno, prigodom proslave tristoćudišnjice sveučilišta u Budimpešti, imenovalo ga je i ovo sveučilište svojim počasnim doktorom, kao što već prije tri druga sveučilišta. Neka još i mnogi drugi pokažu, da znadu cijeniti pravu znanost.

Fr. Šanc D. I.